

Felsefe Adalet İle Başlar: Doğal Hukukun Sokrates Öncesi Temelleri

Osman Vahdet İşsevenler¹

Çalışmanın amacı doğal hukukun Sokrates öncesi Yunan felsefesindeki olası temellerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda günümüz dillerine adalet olarak çevrilen Yunanca *dike* kelimesinin felsefi yazında, ilk felsefe yazarı olan Anaximandros tarafından ontolojik bağlamda kavramlaştırıldığına işaret edilmiştir. Anaximandros'a göre evrendeki karşıt güçler arasındaki çekişmede, adalet yargılayan ve cezalandıran bir pozisyona sahiptir. Evrendeki çatışma konusunda Anaximandros ile hem fikir olan bir başka Sokrates öncesi düşünür olan Herakleitos'un ontolojisinde ise değişimin ardında *logos*'a dayalı olumlu bir düzen mevcuttur. Herakleitos'a göre bilgelik *logos*'a vakıf olunmasıdır ve evrendeki bu adil düzen, insanlar arasındaki düzene örnek oluşturabilir. Çalışma bu bağlamda insanlar arasındaki düzeni temin edecek yasalara örnek arz eden bu evrensel doğa yasası fikrinin doğal hukuka, erken temeller sağladığını savunmuştur. Fakat bu temellerde insan ayrıcalıklı olan değildir, doğanın bir parçasıdır ve doğayla ahenkli bir yaşantı sürmesi ile adil olur. Bu suretle ifade etmek istediğimiz felsefenin başlıca konusunun adalet olduğu ve adaletin hukuki bir kavram olarak kullanımın türevsel olduğudur.

Anahtar Sözcükler: Dike, Logos, Adalet, Doğal Hukuk, Antik Yunan, Anaximandros, Herakleitos.

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi.

Doğal hukuk ya da evrendeki hukuk, her zaman felsefenin gündeminde olmuştur, hatta felsefenin başlarken başka bir gündemi yoktur. Bizim çalışmadaki amacımız da doğal hukukun başlıca gündemi olan adaletin aslında dar anlamda hukuku ve politikayı aşan bir konu olduğunu ortaya koymak ve hukuk alanına gökten inmediğini hatırlatmaktır. Başka bir ifade ile doğal hukuk evvela doğanın hukukudur. Doğa ile yasa arasındaki gerilim, yasanın kaynağı olarak işaret edilen insan aklının doğa ile irtibatlandırılmasında diğer bir deyişle insanın doğayı tanıyışında ortaya çıkar. Adalet ya da evrendeki hukuk *philosophia perennis*'in gündemidir.(Singh, 1963:457) Bunu vurgulamamızın sebebi adaletin insanlığın bir diğer büyük sorunu olan anlam meselesi ile doğrudan irtibatlı olduğuna dikkat çekmektir. Adalet hukuk uygulayıcılarının gündemine indirgenemeyecek kadar evrensel bir başlıktır. Hukukçular, uyguladıklarının evrensel olana uygunluğu tartışabilirler.

İlk filozofların *physikos* olarak anıldığını hatırlayalım. Onlar hem *physicist* hem *physician* unvanını hak eder ama razı olmazlardı çünkü evrendeki yasalarla (bugün klasik fizik yasaları olarak da okunmaya meyillidir) ilgilendikleri kadar insandaki yasalarla da ilgilenir, hem zeytinden nasıl verim alınacağı hem hastanın nasıl iyileştirileceği hem de bir şehrin nasıl adil olacağı onlara sorulurdu.(Kingsley, 2007:125) Bugün fizikçiler de mimarlar da doktorlar da hukukçular da köklerini orada bulurlar fakat yaptıkları işi anlamlı kılanın ne olduğu, bu işi nasıl eylerler ise adil olacakları hala hepsini kapsayan genel bir başlıktır.

İnsan davranışlarına yön veren etmenlerden biri de toplumsal yaşam içerisindeki rol ve statüleridir.² Bu minvalde insanlar arasında, hukuka kaynaklık edebilmesi münasebetiyle dikkate şayan olan sözleşmenin³, mevcut olmadığı bir geçmişin tahayyülü mümkün değildir. Binaenaleyh pozitif hukuk, adaletin izah ile

² Bu konun ilkel toplumlar özelindeki etraflıca bir değerlendirmesi için bkz.: Tevfik Özcan, 'İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk', Yay. Haz.: Yaşar Selçuk, İstanbul, Özne Yayınları, 1998, özellikle birinci ve ikinci bölüm.

³ Sözleşmenin hukukun kaynağı olarak değerlendirilmesi için bkz.: Yasemin Işıktaç, "Sözleşme", İstanbul, Filiz Kitabevi, 2007.

yahut ikna ile söze konu olmasından evvel cereyan etmiştir lakin bu durumun doğal koşullar dâhilinde gerçekleştiği de ayandır. İşte ilk filozofların idrake gayret ettikleri de bu doğal koşullardır. İşlerin doğal seyri anlamında külli bir sıfat olan adaletin her ne kadar pozitif hukuka da temel teşkil etmesi mantiki bir sonuç olarak ortaya konsa da adalet münhasıran hukuki mesele olmamıştır. (Henri de Page, 1944:109-115) Bundan nedenle onu besleyen kaynak olarak sadece pozitif hukuka yönelmek ya da anlamaya pozitif hukuktan başlamak veya onu pozitif hukuk ile sınırlandırmak hatadır. Pozitif hukukta mevcut olan ya da vesilesi ile erişilmeye çalışılan cüzi adalettir.

Biz bu çalışmada bu meselenin kökenini teşkil eden düşünürlerden hareket edeceğiz. Sokrates öncesi düşünürleri, erişebildiğimiz kadarıyla Türkiye hukuk felsefesi yazınında köken olarak almak değil fakat sofistleri kabul etmek genel eğilimdir. Sofistlerin devri antropolojik dönem olarak anılırken öncesi kozmolojik dönem olarak anılır. Sofistlerin, hukukun esaslı gündemlerinden olan insanı konu etmelerinin bu seçişte etken olduğu kanaatindeyiz fakat sofistler bu gündemi kendiliğinden oluşturmamıştır bu sebeptendir ki tartışmanın evveliyatını da gözetmek gerekmektedir. Biz bu düşünürlerden özellikle ikisine, Anaximandros ve Herakleitos’a değineceğiz.

Anaximandros ilk felsefe yazarıdır.(Zeller, 2001:54, Capelle, 2011:55) Bundan önemlisi onun evrende olup bitene egemen olan yasallık düşüncesini filozofların dünyasına taşımasıdır. Bunu biraz açmamız gerekiyor. Burada iki mesele var, biri filozofun ne olduğu. Kingsley’in Parmenides özelinde yükselttiği⁴ Hadot’a göre ise Platoncu felsefe tanımından hareket ile erişilebilecek olan (Hadot, 2011:21-63) filozof figürü hiç de modern okumanın ısrarla üzerinde durmak istediği gibi kuru bir rasyonelliğe dayanmaz. Felsefenin doğuşu, mitin terki ve rasyonel açıklamanın başlangıcı olarak yüceltilir fakat ilk düşünürler asla tam olarak Herakleitos’un Delphoi kâhinine yakıştırdığı şu sunuş tarzını terk

⁴ Bu konu için bkz.: Peter Kingsley, ‘**Batı Hikmetinin Bilinmeyen Tarihi**’, Çev.: Onur Atalay, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2007.

etmemiştir. O, ne açıklıyor ne gizliyor sadece işaret ediyor. (Herkalietos, 2009:221) Bunun genel olarak terk edilebilir bir tutum olup olmadığı hala tartışılabilir da biz bunu saklı tutalım ve ikinci meseleye geçelim: ezoterik gelenek. Filozofların dünyası hiç de bu gelenekten yalıtılmış görünmemektedir. Herakleitos yaşantısı, insanlarla ilişkisi ve konuşması ile zaten dillere destandır. Yukarıda kâhine işaret etse de biz biliyoruz ki bu onun kendi sunuş tarzına da yeterince uymaktadır. (Burnet, 1968:45) Anaximandros'un birazdan paylaşacağımız ve evrensel yasa kavramına kaynaklık eden fragmanın da Orphik öğretilerinden esinler taşıdığı ileri sürülmüştür. (Zeller, 2001:54) Peki o zaman Anaximandros'un önemi nerededir ya da ona neden dikkat etmemiz gerekiyor? Çünkü burada gözlemlenen değişim, şiirselliğin yitimidir. Şiirselliğin yitimi derken sözlü gelenekten yazılıya geçişi ve ancak düz yazı biçimine uygun ifadelerin kullanılmasını kast ediyoruz. Yazının yaygınlaşması sözün sahibinden ayrılması demektir. Sahip mesajın gerçek taşıyıcısıdır. Yazı ise sadece iletişim aracıdır. Mesajın sahipten bağımsız da iletebilmesi için yazıya geçirilen ifadelerin herkesin idrak edebileceği açıklıkta olması gerekir bu yüzden bu ifadeler düz yazı biçimine uygundur. Fakat mesajın bu yeni biçime uygunluğu yani şartlara uyarlanabilme kabiliyetini sağlayan yorum ihtiyacından arındırılması pek az kişi tarafından dert edilmiştir. Sonuçta artık ne kâhinlerin ifadelerini yanlış yorumlamaktan doğan sıkıntılarla ne de onların sıkıntı doğuran yaşayış tarzları ile uğraşmak gerekecektir. Onların işaret ettikleri şimdi kentin en ayan yerinde mermer üzerine işlenmiş kimsenin yorumunu gerektirmeyecek vaziyette durmaktadır ya da öyle sanılmaktadır. Bu hatadan çekinilmemektedir zira yorum ihtiyacının ortadan kalkması ile yasaların kendiliğinden eşitliği sağlayacağı düşünülmektedir. Fakat artık yasaları koyan tanrılar ya da oğulları değil herkesin teslim olduğu iktidar sahipleridir. Bu durum da adaletin gücünün işine gelen olduğu iddiasını beraberinde getirmiştir.

Elbette tüm bunlar bir günde olmamıştır ve Anaximandros'un fragmanı hala yoruma ihtiyaç duymaktadır. Fragman şu şekildedir: *Şeyler neyden meydana*

*geldilerse gerek olduğu üzere ona dönerler, zamanın hükmü uyarınca adaletsizliklerini (n cezasını ve kefareтини) öderler.*⁵

İstanbuluların Zincirlikuyu mezarlığından aşına olduğu yargıya varıyor Kranz ve Gothe'den alıntılıyor: Doğan her şey ölmeye mahkûmdur. (Kranz, 1994:31) Bu zaman içerisinde olur ve bir çeşit eski hale iadedir. Bunu anlamamız için Anaximandros'a dair bilmemiz gereken iki şey var. Birincisi onun ilke olarak *apeiron*'u (sınırsız-sonsuz) alması ikincisi ise her şeyin ya da karşıtların ondan meydana gelmesi ve ebedi hareket gereği ona dönmesi. Burada Varlık sorunun Adalet sorunu ile iç içe geçtiğini görüyoruz. *Apeiron*'dan meydana gelmek ve ona dönmek, sonsuz bir hareket olarak oluşu ifade eder. Neyin bedeli ödenecek sorusunun cevabı da o halde, oluştur. Anaxagoras oluşu adaletsizlik olarak yargılıyor. Oluştakiler *apeiron* gibi değildir, niteliği olanlardır. Uzun-kısa gibi. Nitelikleri olanlar ise fanidir, sonludur. Nihayetle, var olma adaletsizliğinin bedelini ödeyecek ve yok olacaklardır. (Nietzsche, 1985: 39-41) Şeylerin kaynağı olan *apeiron* ise kıyas kabul etmeyen yani zıddı olmayan, niteliksizdir. Burada adaletin imkânsız bir yargılamayı gerektirdiği düşünülür: hesaplanamayanı hesaplamak, ölçülemeyeni ölçmek. Trajik olan adalet, ancak hissedilebilir. (Kleinberg-Levin, 2007: 388, 389) Herakleitos hissetmiştir, hesaplanmayan sezgi ile kavranabilen adaleti anlatmıştır. (Nietzsche, 1985:56, 57) Gerçekliğin, mantığın ve rasyonel düşüncenin ötesine saklanmış ahengine arif hissiyatı ile ulaşmıştır. (Singh, 1963:465)

Herakleitos'a göre çatışmanın hâkim olduğu oluş bir yaratıdır. Çatışma evrensel kurallar dâhilinde yürür bu haliyle adalet Anaximandros'taki gibi olumsuz bir durum değildir. Suç, ceza ya da haksızlık karşıtların ahengini göremeyen gözlerin kabahatidir, evrensel kuralların hâkim olduğu oluş evreni haksızlık değildir.(Nietzsche, 1985:46, 51, 58) Evrensel kural fikri, insanların koyacağı kurallara kaynak olması itibarıyla doğal hukuk düşüncesinin temellerini oluşturur. (Öktem, 1974:363)

⁵ Muhakkak ki kusursuz bir çeviri değil. Kaldı ki yorum daha buradan başlıyor. Kranz, Capelle, Zeller ve Kleinberg-Levin'in metinlerinden hareket ettiğimizi belirtelim.

Herakleitos şöyle diyor: *Savaşın her şeyde ortak; adaletin çatışma olduğu ve her şeyin olması gerektiği şekilde çatışma sonucu meydana geldiği bilinmelidir* (Fr.80) ve *bütün insan yasalarına kaynaklık eden tanrısal olandır.* (Fr. 114) *Yasa, Bir'in kararına uymaktır.*(Fr.33)

Herakleitos için kozmosun yani evrenin haksızlık yeri olmamasının sebebi her şeye egemen olarak yöneten *logos*'tur. O ki ortak olandır ve insanlara yasa koymada kaynak teşkil eder, pek tabii dinlemesini bilenlere. Dinlemek bu anlamda ortak olanı düşündürmektir şayet bireysel olanı takip ederseniz Bir'e uymamış olursunuz. Herakleitos bu yüzden beni değil sözümü dinleyin demiştir.(fr.50) Sofistler ise tam aksine kendilerini dinlememizi ister bizden. Söz ve çatışma ikisinde de ortaktır lakin Herakleitos evrensel olan sözün ilercisidir ve çatışmayı uyum ile birlikte düşünmektedir. Buna karşılık olarak Sofistler, kendi sözlerinin bireysel faydaya götüreceğinden dolayı dinlenmesini isterler.

Herakleitos'un arif hissiyatı ile eriştiğinin ne olduğu burada biraz ortaya çıkar. Çok şey hakkındaki malumat değildir bilgelik, her şeyde, genelde, evrende hüküm süren *Logos*'u bilmektir(fr.41) fakat değişimin ve düzenin ya da görüntünün ve ardındakinin bir arada sunulduğu bir söylem tutarsızlık ile suçlanabilir. Bunun içindir ki onun fragmanlarının kaynağı fikri seziştir. (Singh, 1963:465) İki farklı bağlamı bir arada sunan söylemin imkanını, içeriği yalnızca işaret eden aforizmalarda görmüştür, Herakleitos. Bu, ayrıma dayanan yani farka dayanan akıl yürütmenin sınırlarının ötesine geçip tezatların bir arada hayal edilebildiği bir zeminde hareket etmektir. Kişi kendi akli ile evrensel olanla irtibatlanır, başka bir ifade ile her şeyde ortak olanı düşünerek evrensel düzeni ve onun hükmündeki değişimi görür.⁶

⁶ Singh, bu fikirden hareket ile doğal hukuk başlığı altında farklı felsefeleri tasnifler: kişilerin bireysel yargılarını ve görüşlerini aşan evrensel aklın ontolojik ve aksiyolojik görünümüne öncelik veren **realizm**, evrensel aklın evrensel düzeninden ilkeler çıkaran **idealizm**, akla öncelik veren **akılcılık** ya da rasyonalizm, tüm insan yapımı kurumların evrensel düzenin hizmetinde olduğunu iddia eden **aşkıncılık**, insanların farklı siyasal örgütler altında tek bir birlik altında yaşamasını ifade eden **evrenselcilik**. (Singh, 1963: 468)

Logos'u kurgudan çıkarırsanız, insan akıl sahibi olarak doğanın üzerine yükselir, doğa akılsız bir çatışma alanı olur ve insanın doğallıktan anlayabileceği aklını kullanarak çatışmadan galip gelmek olur. Öte yandan akli modern doğal hukuktaki gibi evrenselden ayırıp ölçüm aracı olarak kullanırsanız, doğa fethedilecek olana, gerçeklik ise sürece dönüşür. (Singh, 1963:468-471)

Şimdi burada biraz *dike* üzerinde durmak iş görür. Bu kelime bugün tazmin, adalet olarak çevrilir. Ondan türetilen *dikaosune* ise adillik, doğruluk, dürüstlük olarak.(Peters, 2004:71) Pek tabii ki felsefi metinlere girmeden evvel ya da daha doğru bir ifade ile felsefi bağlamda kullanılmadan evvel başkaca anlamlara haizdir. Guthrie, özgün anlamının yol, patika olabileceğini belirtiyor. İşlerin normal seyri, yolu; söz konusu insan işleri olduğu vakit davranış örüntüsü anlamına gelebiliyor.(Guthrie, 1999:13) Gagarin, Homerosoğullarının kelimeyi, karakteristik, hareket tarzı, yol-yordam olarak kullandığını ifade ediyor. (Gagarin, 1974:187) Burada her iki yazarında üzerinde durduğu nokta, kullanımın etik bir yargı barındırmamasıdır. Fakat Gagarin bundan ziyade kelimenin ekonomik, politik ve hukuki bir bağlamda kullanıldığına vakfeder çalışmasını. Tabii çalışmanın Sokrates öncesi düşünürlere ayrılmış cüzi bir kısmında ise –ki bu kısım bizim yegâne konumuzdur, *dike*'nin külli, evrensel bir kuvveti işaret ettiğini belirtir.

Bu kısa açıklamadan sonra artık diyebiliriz ki *dike*, kabaca işlerin olağan seyrini ifade eder. Sokrates öncesi düşünürlere de evrende işlerin olağan seyrinin nasıl olduğunu araştırmıştır. Fakat burada 'olağan' ilk bakışta bir fazlalık gibi duruyor zira işlerin seyri değil de olağan seyri denildiğinde başka türlü gerçekleşebilme ihtimaline işaret ediyor gibidir. Bu herhalde insandaki irade ile açıklanır. İnsanlar arasında davranış biçimleri genel bir görünüme kavuşup davranış örüntüleri olarak adlandırılabilse de bu tiplerden sapmalar mümkündür ve dahi zamanla ile bu örüntüler de değişir. Bu yüzden herhangi bir doğruluk değeri taşımadan olağan davranış olarak ifade ettik. Fakat insandaki irade, doğruluktan bağımsız olarak düşünülebilen bir şey değildir. Bunun yanında evrensel irade

insandaki gibi eksik olmadığından davranışında tamlık söz konusudur yani doğru-yanlış ayrımına dahil değildir. Bu noktada ‘olağan’ın iki anlamı birbirinden ayrılır. Sık sık olan değil doğal olan evrensel iradeye atfedilendir. Burada kast ettiğimiz bir belirlenim değildir çünkü evrensel iradenin tecellisi ne suretle olursa olsun gerçekleşir. Bu anlamda adalet her daim tecelli eder.

Öyleyse başlangıçta söz vardır. Hukuk, buna ‘benzer’ surette, iktidarın sözünün görünümlerinden biridir fakat belirli, kendisine özel bir şekilde, muhatapları ile bağlanmıştır bu yüzden iktidarı da muhataplarını da sınırlayan bir yapıdadır. Hiç şüphesiz bununla birlikte sözleşmenin geçerli olduğu maddi şartlar da bağlamın kurulmasına etki eder çünkü buradaki her eleman sözleşmenin bağlamında olduğu gibi evrensel kurguda da birer cüzdür. Burada dikkat çekmek istediğimiz siyasal iktidarın diğer iktidarlara gerilim içerisinde olduğundan fazlasıdır. O, içerisinde yer aldığı toplum gibi daha yüksek bir bağlamın da cüzüdür ve bu bağlamda iktidar olma görünümünü de yitirir çünkü logos orada bağımsız bir şekilde hükmünü sürer. Bununla demek istediğimiz *logos*’un hiçbir zaman insanla eşit olmadığıdır. Siyasal iktidar olarak bahsettiğimiz şey, bu görünümüne haiz olduğu bağlamda dahi, *logos* tarafından seçilmiştir ve ne vakit kendisine özgü düşünceleri varmış gibi davranır (fr.1), uygunluğu gerçekleştirememiş olur. Çünkü sözü (*logos*) dinlemeyen, konuşmayı da bilmez (fr.19). Buna rağmen bağlamın ona sunduğu sınırı aşamaz, cahilliği ile kalır: *güneş (Helios) bile ölçülerini aşamaz, aşarsa adaletin (Dike) kollukları (Erinyesler) peşine düşer.* (fr.94)

O halde iki sonuç çıkarabiliriz. Birincisi adalet fikrinin kökeninden ayrılması onun esasının kavranmasına engeldir. Adaletin ne kadar üst bir başlık olduğu hatırdaki tutulduğunda sadece kavrama değil aynı zamanda onu gerçekleştirmeye de mesafeli olunur. Burada gerçekleşmeden kast edilen insanın tecelli edene bir bilinç ile uymasıdır yoksa bir yargı olarak gerçekleşme zaten tabiidir.

İkinci sonuç ise cüzlerin hareketi ile paralel olarak bağlamın değişmesi, anlayışa da etki eder. Örneğin, Antik Yunan'da paternal aile örgütlenmesine dayalı siyasal iktidarın etkisi azaldıkça yani aristokratların sözü tesirini yitirmeye yüz tuttukça Themis yerini Dike'ye bırakmıştır.⁷ Platon'un Yasalar eserinde (757b-d) eşitlik bahsine getirdiği açıklamalar daha sonra Aristoteles tarafından dağıtıcı ve denkleştirici adalet olarak formüle edilmiştir. Konu hala *polis*'in düzenlenmesidir lakin yaklaşım değişmiştir. Platon da Devlet adlı eserinde (369c) hukukun daha doğru bir ifadeyle devletin varlık sebebini insanların tek başına yaşayamayışı ile ortaya koyar ama hukukun nasıl üretileceğine evrensel akıldan pay alan insan aklını işaret ederek cevaplar. Yani buradaki mesele hukukun bilgisidir. Hukukun mevcut olmasının sebebi evrende bir düzenin olmasıdır. Eşitlik ise aklın düzen gerekçesi ile koyacağı kurallarda ölçüt alacağı prensip olabilir.

O halde hukuk namına çıkarılacak olan, içinde bulunduğunuz şartlarla ahenkli bir iletişim kurmanızı sağlayacak bir dünya görüşünden hareket etmektir. Basitçe nesne ile uygunluk olarak ifade bulan doğruluk ancak bu yolla gerçekleştirilebilir. Kaldı ki nesnenin özgün anlamı karşıda durandır.⁸ Toplumsal iktidarın sözünün dinlenmesi ya da onunla sözleşmek anlamındaki pozitif hukuk, doğal olan ile arasındaki mesafede kendini doğru konumlandırarak uygunluğa erişir.

⁷ Themis ve Dike, Olympos'ta Zeus'un yanında oturan iki tanrıçadır. Themis ilahi adaletin, Dike ise insani adaletin formudur. (Hamilton, **Mythology**, Mentor Book, 1942, s.37)

⁸ Olduğunuz yerden, karşıda durana varmak aşkınlık ile ifade edilir. Bunun yerine etrafınızı çevirene uygun açıda konumlanmak önerdiğimiz. Daha evvel de belirttiğimiz gibi bu gerilimin sebebi irade gibi gözüküyor. İrade ile uygunluk, iradesiz uygunluktan yeğdir, bu şayan hale aşkınlık diyebiliriz.

Kaynakça

- Burnet John, **Greek Philosophy: Thales to Plato**, 14. Baskı, New York, Macmillan, 1968.
- Capelle Wilhelm, **Sokrates'ten Önce Felsefe**, Çev.: Oğuz Özgül, 3. Baskı, İstanbul, Pencere Yayınları, 2011.
- Gagarin Michael, "Dike in Archaic Greek Thought" **Classical Philology**, Vol. 69, No. 3, 1974, s. 186-197.
- W. K. C. Guthrie, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Çev.: Ahmet Cevizci, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1999.
- Hadot, **İlkçağ Felsefesi Nedir?**, Çev.: Muna Cedden, Ankara, Dost Kitabevi, 2011.
- Herakleitos, **Fragmanlar**, Çev.: Cengiz Çakmak, 2. Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Henri de Page, "Tabii Hukuk ve Hukukî Pozitivizm", çev.: Hamide Uzbank, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.:2 Sayı:1,1944, 96-126.
- Kleinber-Levin David Michael, "The Court of Justice: Heidegger's Reflections on Anaximander" **Research in Phenomenology**, 2007, 385–416.
- Kranz Walther, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar**, Çev.: Suad Baydur, 2. Baskı, İstanbul, Sosyal Yayınları.
- Nietzsche Fredrich, **Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe**, Çev.: Nusret Hızır, İstanbul, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, 1985.
- Öktem Niyazi, "Antik Yunan Felsefesi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:39, Sayı:1-4, 1974, 353-413.
- Peters Francis, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, Çev.: Hakkı Hünler, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2004.
- Raghuveer Singh, Herakleitos and the Law of Nature, **Journal of the History of Ideas**, Vol. 24, No. 4, 1963, s.457-472.

- Zeller Eduard, **Grek Felsefesi Tarihi**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001.